

İŞLEVSSEL DİLBİLİMDE ALAN ÇALIŞMASI
VE
BİR BETİMLEME ÖRNEKÇESİ

I. Tüm önsel yargıları bir yana iterek, kesinlikle görgül verilerden kalkan, somut olgulardan soyut kavramlara, uygulamadan kurama varmayı ilke edinen işlevsel dilbilim¹ doğrultusunu benimsemiş araştırmacıların etkinliklerinde alan çalışmasının önemli bir yeri vardır. İşlevsel dilbilim, bir doğal dili ele aldığı anda, hangi düzeyde çalışırsa çalışsın, o doğal dilde varolan birimleri göziemler, yalnızca saptadığı olgulardan söz eder, betimleme çalışmalarında gözlem dışına çıkmaz. Bu nedenle, işlevselci doğrultuda ilerleyen bir araştırmacının, incelemesini gerçekleştirebilmesi için önce bir alan çalışması yapması, bir başka deyişle, belge toplaması gerekir.

Alan çalışması, araştırmacının belli uzunlukta ve genellikle sözlü belge niteliğinde bir **bütünce** oluşturmak amacıyla sürdürdüğü bir etkinliktir. Çalışmanın ilk evresini oluşturan bütünce toplama işleminin gerçekleştirilebilmesi için en az bir **denek** gerekir. Denek, üstünde inceleme yapılacak dili kullanan konuşucudur. İşlevselci doğrultuda sürdürülen araştırmanın türüne göre, denek araştırmacının kendisi de olabilir. Nitekim anadili üstünde çalışan bir incelemeci kendisinden denek olarak yararlanabilir; ancak bu yeterli değildir çoğu kez. Denek sayısını artırması çalışmasının daha sağlam temeller üstüne oturmasını sağladığı gibi incelemeyi de daha nesnel kılar².

Alan çalışması yapan işlevselcilerin bütünce oluşturma aşama-

1) İşlevsel dilbilimin temel ilkeleri için bkz. B. Vardar, «İşlevsel Dilbilimde Temel İlkeler ve Yeni Yönelişler», *Dilbilim* IV. 1979, s. 24.

2) Geniş kapsamlı soruşturuya örnek olarak A. -M. Houdebine'in *La Variété et la dynamique d'un français régional* (1979) adlı doktora çalışmasının temelini oluşturan ve yaklaşık 1200 denek yardımıyla gerçekleştirilen bütünceyi verebiliriz.

sında karşılaştıkları başlıca sorunlardan biri de kendilerine bu uğraşta yardımcı olabilecek denekleri bulmak ve onlarla iyi ilişkiler kurabilmek, dost olabilmektir. İlk bakışta aşılması kolay gibi görülen bu evre, dikkat, deneyim, en önemlisi özveri gerektirir³. Kimi denekler yaptıkları işin bilincindedir, ama yine de araştırmacı için bir sorun kaynağı yaratabilir, sözgelimi, inceleme konusu dili başkalarının önünde konuşmaktan utanç duyabilir. Kimileri ise başlangıçta yardımını esirgemez, ama çalışmanın belli bir yerinde, henüz bütünce oluşmamışken, sözgelimi bu tür bir etkinliği artık ilginç bulmadığı için, çeşitli nedenler ileri sürerek araştırmacıyı yüz üstü ve güç durumunda bırakabilir.

Söz konusu güçlükler aşıldıktan sonra oluşturulan bütüncenin uzunluğu inceleme konusuna göre değişiklik gösterir. Bu konuda bir ölçüt vermek pek kolay değildir; çünkü bütüncenin uzunluğu kadar içeriğinin de yeterli olması önemlidir. Tümü kapsayıcı bir inceleme saatler süren bir bütünceyi gerektirir⁴. Bu nedenle araştırmacı deneklerle dost olmalı, sabır ve hoşgörüyü elden bırakmamalıdır.

Öte yandan, bütünce oluşturmak amacıyla girilen **soruşturu**, zaman ve uzam boyutlarında yer alan bir etkinliktir; geniş çaplı soruşturular yılları kapsar, sözgelimi belli bir deneğin dil düzeyindeki evrimini gözlemlemeye yönelik bir soruşturu yıllarca sürer. Buna karşılık, bir doğal dilin bölgesel özelliklerini saptamaya yönelik bir soruşturu ise geniş alanlara yayılır⁵.

Bütüncenin oluşturulabilmesi için deneklere çeşitli sorular yöneltilir, söyleşilerle konuşmaları yönlendirilir ya da yalnızca kendilerine değişik betikler okutulur, vb. Kısaca, araştırmacı dilsel dizgenin hangi düzeyinde inceleme yapacaksa soruşturu, söz konusu düzeyin özelliklerini yansıtabilecek bir biçim ve içerik kapsar. Sesbilimsel düzeyde çalışacak olan bir incelemecinin yapacağı ilk işlerden biri de sesbilimsel bir sorular dizini oluşturmaktır.

- 3) Gerçekleştirilmiş en gözüpekçe alan çalışmalarından biri de Güney Amerika Yerli Dilleri uzmanı C. Clairis'in **Kavaşkar** dilini betimlemek amacıyla, sayıları 47'yi geçmeyen Ateş Adası yerlileriyle dostluk çerçevesi içinde sürdürmeyi başardığı çalışmadır. Bkz. «Güney Amerika Yerli Dillerine Bir Bakış», *Dilbilim* IV, 1979, s. 98.
- 4) D. François'nun doktora çalışması yaklaşık 40 saatlik bir ses kaydına dayanır: **Français Parlé. Analyse des unités phoniques et significatives d'un corpus recueilli dans la région parisienne**, Paris, SELAF, 1974.
- 5) Söz gelimi 1974'te Fransa'da Fransızcanın yöresel değişimlerini saptamak amacıyla H. Walter yönetiminde başlatılan bir soruşturu bugün de sürdürülmektedir.

Deneğin konuşmalarını ses bantlarına alma evresinde bazı noktalara özellikle dikkat etmek gerekir. Bunlardan biri ve oldukça önemlisi, ses alma aygıtının nereye konulacağı sorunudur. Aygıt konuşucunun yakınına, görebileceği bir yere konulursa, kuşkusuz ses kayıtları kusursuz olacak, çalışmanın daha sonraki **çevriyazıya** döküm evresinde araştırmacıya büyük kolaylık sağlayacaktır. Ancak, ses alma aygıtını gözüyle gören bir denek onun varlığından etkilenecek, ister istemez doğallıktan uzaklaşacak, konuşması özenli bir nitelik kazanacaktır; deneğin, kendine karşın, gerçeği gizlemesi ise ses kayıtlarının yetkin olmasına, buna karşılık araştırmacının gerçeği yansıtmayan bir boyuta kaymasına, dolayısıyla nesnellikten uzaklaşmasına yol açacaktır. İşte bu nedenle, ses alma aygıtının genellikle göz önünden uzak bulundurulmasında yarar vardır.

Ajan çalışmasını bütünleyen bir araştırmacı daha sonraki evrede yanılığa düşmemek için ses bantlarını birçok kez dinleyerek, bütüncesini genellikle Uluslararası Çevriyazı Abecesine (API) göre önce sesbilgisel, sonra da sesbilimsel çevriyazıya aktarır. Ardından, elindeki verileri **bölümleme**, **değiştirim** gibi işlemlerle çözümleyerek, incelediği dizgeyi oluşturan **aykırılık** ve **karşıtlıkları** saptamaya, deneğin, daha doğrusu konuşucunun çeşitli **seçimlerini**, bir başka deyişle, her iki ekleme düzeyindeki birimlerini belirlemeye yönelir, çalışmalarını, inceleyeceği alanda yoğunlaştırır.

II. Yukarıda sözü geçen temel çizgiler doğrultusunda, Fransa'da, özellikle de Paris bölgesinde yaşayan ve çalışan göçmen Türk işçilerinin Fransızca konuşması konusunda belli sayıda denek yardımıyla oluşturduğumuz bütüncüye dayanan bir betimlemenin salt ünlüler dizgesine ilişkin bir örnekçe sunmak istiyoruz. Martinet işlevselciliği doğrultusunda gerçekleştirmeye çalıştığımız bu betimlemedeki amaç, erek-dili (Fransızca) düzenli bir biçimde öğrenme olanağı bulamamış konuşucuların yine erek-dil yardımıyla kurdukları ilişkilerde **bildirişim** olgusunun ne ölçüde gerçekleştiğini, bu süreçte belirginleşen güçlükleri, kaynak-dil ile erek-dil dizgelerinin **kesişme noktalarında** ortaya çıkan **girişim**⁶ olgularını sesbilimsel,

6) İki dilin karşılaşmasından doğan sesbilimsel girişim olgusunu U. Weinreich, «konuşucunun ikincil olarak adlandırılabilir bir dilin seslerini birincil olarak benimsenen bir dile göre algılama ve üretme biçimi» olarak tanımlar. Yine aynı dilbilimciye göre «girişim, ikidilli konuşucunun ikinci dizgedeki bir sesbirimi birinci dizgedekiyle özdeşleştirdiği ve onu yeniden üretirken birinci dizgenin sesbilgisel kurallarına uydurduğu anda ortaya çıkar.» U. Weinreich, *Languages in contact*, New York, 1953, İsp. çev. *Lenguas Contacto*, Ediciones de la biblioteca, Universidad Central de Venezuela, Caracas, 1974, s. 41-42.

sözdizimsel ve sözcükbilimsel düzeylerde araştırıp işlevsel açıdan dizgeleştirmektedir.

Aşağıda bir örnekçesini sunacağımız, iki dil arasındaki etkileşimi araştıran inceleme sonuçları göçmen Türk işçilerine Fransızca öğretimi sorununa da yöneliktir. Göçmen işçilere Fransızca öğretmekle görevli öğretmen ve yetiştiricilerin, dilbilimsel ilkelerin yanı sıra göçmen işçilerin kaynak-dil yapıları üstüne de bilgi edinmeleri zorunludur⁷. Kaynak-dilin hangi noktalarda konuşucunun erek-dil-deki üretimini etkilediğini göstermeye çalışmamızın nedenlerinden biri de budur. Hiç kuşkusuz, burada değinmediğimiz sesbilimin öteki düzeyleriyle sözdizimsel ve sözcükbilimsel düzeylere ilişkin saptamalar da söz konusu sorunu daha köklü bir biçimde giderebilecek niteliktedir.

III. Erek- dilin kullanımını güçleştiren ve/ya da kolaylaştıran olguları görebilmek için Türkçenin ve Fransızcanın ünlüler dizgesine bir göz atmakta yarar vardır⁸.

Türkçenin ünlüler dizgesi

ön / art	düz / yuvarlak	kapalı /	açık
i / ı	i / y	i /	e
e / a	e / ö	y /	ö
y / u	ı / u	ı /	a
ö / o	a / o	u /	o

Fransızcanın ünlüler dizgesi

Fransızcanın ünlüler dizgesi

Ağızsılar	Uzun	Ön düz	Ön yuvarlak	Art
1. açıklık derecesi		i	y	u
2. açıklık derecesi		e	ø	o
3. açıklık derecesi	ɛ	ɛ	e	ɔ
4. açıklık derecesi		a		a
Genizsiler				
1. açıklık derecesi		ɜ	œ	ɔ
2. açıklık derecesi			œ	ɔ
3. açıklık derecesi				œ

7) D. François, «Réflexions sur la formation des moniteurs d'alphabetisation de travailleurs immigrés,» *Langue Française* 29, 1976, s. 108.

8) Fransızcanın ünlüler dizgesi için işlevsel dilbilim okulunun çalışmalarını benimserken Türkçenin ünlüler dizgesi için de işlevsel dilbilim okulu çerçevesinde gerçekleştirdiğimiz kendi çalışmalarımızdan yararlandık.

IV. Ünlü açısından varsıl bir dil olan Türkçenin ünlüler dizgesi ilk bakışta Fransızcanın ünlüler dizgesinden pek ayrılık göstermez. Bir Türk konuşucunun, birkaçı dışında Fransızcanın sesbilimsel dizgesinde yer alan ünlüleri üretmesi güç değildir.

Ağızı ünlüler

/i/ sesbirimi

Bu sesbirim, konuşucuların erek-dil birimlerini üretmede, ön, düz ve kapalı bir ünlü olarak gerçekleşmekte ve denekler için bir sorun yaratmamaktadır:

[artifisʃɛi] «artificiel» , [vizite] «visiter»

Ancak, bütüncede aşağıdaki örnekler de yaygındır:

[kontyny] «continu» , [prizynyk] «prisunic»

Türkçenin ünlüler dizgesinde yer alan /i/ sesbiriminin, konuşucuların erek-dil dizgesinde yer yer yukardaki örneklerde görüldüğü gibi gerçekleşmesi, konuşucuların kaynak-dilindeki «ünlü uyumu» alışkanlığıyla açıklanabilir.

/e/ sesbirimi

Bu sesbirim, ön, düz ve ikinci açıklık derecesinden bir ünlü gibi gerçekleşir. Bütüncede rastladığımız

[ʃɛf] «chef»

[ʃamberi] «Chambery»

[dœmɛn] «dœmain»

[milnœfsansvasantrɛs] «mil neuf cent soixante-treize»

gibi örneklerin varlığı deneklerin, Türkçenin ünlüler dizgesinde

/e/ - /ɛ/ sesbirimlerinin ayrımsal bir değer taşımamaları nedeniyle,

söz konusu iki birimin işlevsel niteliğini kavrayamadıkları için, bunları rastgele ürettiklerini gösterir. Bu durumda, deneklerin erek-dildeki ünlüler dizgesinde [e] ve [ɛ] aynı sesbirimin birer değişkeni sayılır.

Öte yandan [ɛ] dağılımının geniş ünsüzler önünde daha katımlı olduğunu gösteren örneklerle de rastladık bütüncede:

[b]ɛ̃n] «bien»
 [p]ɛ̃n] «pain»
 [sɛ̃ndike] «syndiqué»

Bu örneklerin varlığı ise kaynak-dilin ünlüler dizgesinde genizsi ünlülerin yer alması, genellikle de genizsi ünsüzlerden önce [ɛ̃] üretme alışkanlığıyla açıklanabilir.

Aynı biçimde [e] de daha çok engelsiz durumda gerçekleşmektedir:

[ʃamberi] «Chambery»

/y/ sesbirimi

Bu sesbirim ön, yuvarlak ve kapalı bir ünlü gibi gerçekleşir ve konuşucular için bir sorun yaratmaz.

[ʒfym] «je fume»

Bununla birlikte, söz konusu sesbirimin yer yer [u] biçiminde gerçekleştiğini gördük:

[ʒuška] «jusqu'à»

[diskute] «discuter»

Bu gerçekleştirmelerin varlık nedeni kaynak dilin etkisine bağlanmaz. Çünkü her iki sesbirim de kaynak-dil Türkçenin sesbilimsel dizgesinde yer almaktadır. Bu olgu U. Weinreich'in öne sürdüğü girişim olgusu türlerinden aşırıdüzeltim⁹ ile açıklanabilir. Gerçekten de deneğin kulaktan öğrendiği sesbirim ve anlambirimleri üretirken konuşmasına aşırı özen göstermesinin böyle bir sapmaya yol açması olanaklıdır.

/ö/ sesbirimi

Bu sesbirim ön, yuvarlak ve 2. dereceden açık bir ünlü gibi gerçekleşir. Bütüncede saptadığımız birçok örnekte Fransızca konuşan göçmen Türk işçilerinin, Fransızcanın sesbilimsel dizgesinde bir değeri olan /ø/ - /œ/ ayrımını, gerçekleştirmediklerini gözlemledik.

9) U. Weinreich, a.g.y., s. 53.

Bunun yanı sıra, birçok durumda bu sesbirimin /e/ sesbirimiyle karıştırıldığını da saptadık:

[se(â)dike] «c'est-à-dire que»
[paske] «parce que»

Bizce bu gerçekleştirmelerin açıklaması /ö/ sesbiriminin, deneklerin kaynak-dili Türkçede anlambirim sonunda yer almamasında yatmaktadır.

/a/ sesbirimi

Bu sesbirim art, düz ve 3 dereceden açık bir ünlü gibi gerçekleşir ve deneklerin erek-dil dizgesinde bildirişim kurmalarını engellemez. Yalnız aynı sesbirimin kimi zaman [a] kimi zaman da [ɑ] gibi gerçekleştiği yadsınamaz :

[päske] «parce que»

[dizan] «dix ans»

Bununla birlikte, iki gerçekleşimin karşıtlığı ayırıcı nitelikte değildir [a] ve [ɑ] gerçekleştirmeleri, aynı sesbirimin değişkenleridir ve deneklerin erek-dildeki üretimlerinde dağılımlarının değişmezliğinden söz edilemez.

/u/ sesbirimi

Bu sesbirim art, yuvarlak ve kapalı bir ünlü gibi gerçekleşir:

[pur] «pour»

[boku] «beaucoup»

Bütüncenin incelenmesinde, deneklerin sözkonusu sesbirimi üretmede güçlük çekmediklerini gözlemledik.

/o/ sesbirimi

Bu sesbirim, art yuvarlak ve 2. dereceden açık bir ünlü gibi gerçekleşir. [o] ve [ɔ] biçimindeki gerçekleştirmeler ise aynı sesbirimin birer değişkeni durumundadır:

[koman] «comment»

[kote] «à côté»

Denekler her iki sesi de rastlantısal olarak üretmektedir.

Genizsi ünlüler

Kaynak-dilin sesbilimsel dizgesinde bulunmayan genizsi ünlülerin erek-dil düzeyinde genellikle bir ağızsız ünlü ile bir genizsi ünsüzün birleşmesiyle gerçekleştiğini gözlemledik:

/ɛ̃/ sesbirimi [ɛn] → [sɛndike] "syndiqué"

/œ/ sesbirimi [œn] → [œnptipœ] "un petit peu"

/õ/ sesbirimi [on] → [patron] "patron"

/ã/ sesbirimi [an] → [ankor] "encore"

biçiminde gerçekleşir. Bu gerçekleştirmeler bize bir yandan kaynak-dil dizgesinde bulunmayan bir ögenin, erek-dilin kullanımı sırasında, kaynak-dilde var olan başka öğeler yardımıyla nasıl gerçekleştiğini gösterirken, öte yandan da U. Weinreich'in sözünü ettiği girişim olgularından **yerinekullanım**¹⁰ biçimini bir kez daha kanıtlamaktadır. Gerçekten de konuşucu burada kendi dil dizgesinde olmayan bir sesbirimi kendi dil dizgesinde yer alan iki ayrı sesbirimi birleştirerek üretmektedir.

V. Özetlemek gerekirse, bütüncemizi oluşturan konuşucuların erek-dildeki ünlüleri aşağıdaki biçimde tanımlanabilir:

- /i/ ünlü: ön /i/ - /u/, düz /i/ - /y/, kapalı /i/ - /e/;
- /e/ ünlü: ön /e/ - /a/, düz /e/ - /ö/, açık /e/ - /i/;
- /y/ ünlü: ön /y/ - /u/, yuvarlak /y/ - /i/ kapalı /y/ - /ö/;
- /ö/ ünlü: ön /ö/ - /o/, yuvarlak /ö/ - /e/ açık /ö/ - /y/;
- /a/ ünlü: art /a/ - /e/, düz /a/ - /o/, açık /a/ - /o/;
- /o/ ünlü: art /o/ - /ö/, yuvarlak /o/ - /a/, açık /o/ - /u/;
- /u/ ünlü: art /u/ - /y/, yuvarlak /u/ - /i/, kapalı /u/ - /o/.

Bu durumda konuşucuların erek-dildeki ünlüler dizgesi şöyle gösterilebilir:

10) U. Weinreich, a.g.y., s. 51.

Ağızslar ön düz ön yuvarlak art

1. açıklık derecesi	i	y	u
2. açıklık derecesi	e	ö	o
3. açıklık derecesi			â

S. R. GÜZELŞEN

RÉSUMÉ

Dans cet article, S. R. Güzelşen, tout en attachant une importance particulière aux travaux de terrain menés dans la direction des recherches fonctionnalistes, essaie de donner -en se basant sur un corpus recueilli en milieu ouvrier- un échantillon de description portant sur le système vocalique du français des travailleurs immigrés turcs et cherche à savoir si la communication est perturbée ou non par l'interaction des deux langues en contact, et si cela est, dans quels cas.
